

Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi

“Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi”, **Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri (Saim Sakaoğlu Armağanı)**, (Ed. Metin Ergun), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013, s. 325-340.

Doç. Dr. Abdulkadir Emeksiz*

Özet

Anlatıya dayalı türler arasında yer alan fıkralar içinde Nasreddin Hoca tipine bağlı olarak yazılı ve sözlü kültürde nakledilenler Türk edebiyatı sahasında önemli ve öncelikli bir yer tutar. Bu fıkraların deyimler ve atasözleri ile güçlü bir ilişkisi vardır. Kimi deyimler ve atasözleri fıkralarda tekrarlanarak anlatıma güç kazandırılmak istenmiştir, kimi deyimlerin de bir fıkra ile birlikte var olduğu ve yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Bazı Nasreddin Hoca fıkralarının bütünü bir deyim veya atasözü ile ilgili iken bazen de deyimler ve/veya atasözleri, anlatı içinde dolaylı olarak ve yeri geldikçe kullanılmıştır. Deyimler ve atasözleri, genellikle müstakil olarak değil, başka anlatılar içinde yer ve ifadelerini buldukları için folklorik türlerde yer alış biçimleri, hangi bildirim kalıplarıyla varlıklarını gösterdikleri, bunun nasıl gerçekleştiği türler arası ilişkileri dikkate alarak yapılacak çalışmalarla anlaşılacaktır. Bu çalışmada fıkra anlatmalarına özgü örnekler üzerinden değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır.

A. Deyimler ile Nasreddin Hoca Fıkraları Arasındaki İlişkiler

1. Nasreddin Hoca Fıkralarına Bağlı Olarak Deyimleşmenin Tamamlanmadığı Örnekler

“Fıkra, malzemesi dile dayanan sözlü edebiyat mahsulleri arasında, şekil ve muhteva bakımından kendine has karaktere sahip müstakil edebî bir türdür” biçiminde tanımlanmıştır (Yıldırım, 1999: 1). Nasreddin Hoca'nın kahramanı olduğu fıkralar, Türk edebiyatı sahasında bütün fıkra tipleri dikkati alındığında en yaygın şöhret ve en güçlü tesir alanına sahip anlatmalar olarak dikkati çekerler. Bu fıkraların ilişkili olduğu dil malzemesinin önemli bir kısmını da deyimler oluşturur.

Deyim, “Halk arasında tıpkı darbimeseller (atasözleri) gibi az veya çok yaygın; ekseriya birkaç kelime, bazen tam veya noksan bir cümle ile meramı anlatmaya yarayan; teşbih, istiare, mecaz, kinaye unsurlarıyla bir şeyi (object), bir hâdiseyi tasvir ve ifade için kullanılırlar.” şeklinde tanımlanmaktadır (Milli Kütüphane Başkanlığı, 1992: VII). Nasreddin Hoca fıkraları ile deyimlerin ilgisini ele alırken birbirleri için kaynaklık etme durumunun iki yönlü olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bazı deyimler fıkralardan doğmuş olabilir, bunun yanında bazı deyimler de fıkralaşmış olabilir. Bu iki yönlü alışverişte dikkati çeken bir husus da “deyimleşme”nin bir süreç olduğudur.

Bugün Türkçede kullanılmakta olan ve Nasreddin Hoca fıkralarını hatıra getiren pek çok deyim, fıkraların bilinen en eski örneklerinden itibaren karşımıza çıkmış değildir. Aşağıdaki örnekler, Pertev Naili Boratav'ın, **Nasreddin Hoca** adlı çalışmasından başlanılarak günümüzdeki yayımlara geldikçe değişimin nasıl olduğunu gösterebilmek amacıyla kronoloji takip edilerek ve örnekleme yapılarak verilmiştir.

Boratav, incelemesine esas olmak üzere kullandığı el yazması Nasreddin Hoca fıkraları derlemeleri üzerine bilgi verirken “Bu yazmalar incelenince görülür ki oldukça eski bir tarihte, belki XVI. yüzyılda, ilk bir derleme yapılmış ve anonim derlemelerin çoğu bundan kaynaklanmıştır.” der (Boratav, 1996: 12).

İlk derlemelerde çoğunlukla, bugün kullanılmakta olduğumuz şekliyle ve kalıp sözlerle deyimler yer almamıştır. Fıkraların çeşitlenmesinde ve değişiminde, yazıya geçirenler, anlatanlar, zaman, icra yeri, anlatıcıların ideolojik ve ahlaki görüş farklılıkları gibi pek çok sebep etkili olabilir.¹

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, abdulkadiremeksiz@gmail.com

¹Fıkra metinlerindeki değişim başlı başına bir araştırma konusudur. Değişime ve sebeplerine bir örnek: Mevlevî Burhaneddin, seçtiği fıkralarda Anadolu'nun özellikle Konya'nın mahallî ağız özelliklerini kullanmaktadır. Ayrıca fıkralardaki bazı meşhur “formel” ifadeler

Bindiği dalı kesmek²

Boratav'ın neşrettiği Nasreddin Hoca fıkralarında “bindiği dalı kesmek” deyimini yer almamaktadır. Metinde ilgili kısım “Nasreddin Hâce bir gün bir ağacın dalına çıkup ucundan cânib oturup dibinden keserdi. Bir herif geldi: “Be Hâce! Öyle oturma, düşersin.” dedi. Akabinca dal kırılıp Hâce aşağı düştü.” şeklinde geçer (Boratav, 1996: 97).

M. Sabri Koz'un hazırladığı, 1837 tarihinde basılmış olan **Letâ'if**'te ilgili bölüm şöyle verilir: “Bir gün Hoca bir ağaca çıkıp oturduğu dalı kesmeğe başladı. Aşağıdan bir herif geçerken eyitti: “Bre âdem, n'eylersin, şimdi dal kesildiği gibi düşersin.” dedi...” (Koz, 2008: 28). Diğer taraftan “bindiği dalı kesmek”, Nasreddin Hoca'nın deyimleşmiş ya da deyimleşmekte olan fıkraları arasında yer bulur (Türkmen, 2008: 156).

Fincancı katırlarını ürkütmek

Ömer Asım Aksoy'un **Deyimler Sözlüğü**'nde “fincancı katırlarını ürkütmek” (Aksoy II, 1984: 657) ; Millî Kütüphane Başkanlığı tarafından yayımlanan **Türk Atasözleri ve Deyimleri** kitabında da “fincancı katırlarını ürkütmüş” (Millî Kütüphane Başkanlığı I, 2001: 131 / 4979) şeklinde yer alan deyim de bu şekliyle Boratav'ın neşrinde yoktur. İlgili kısım şöyle yer bulur : “...Komşuları yanına derilürler. “Hoca! Ol dünyada ne var? Ne haber getürdün?” eydürler.³ Hoca eydür: “Nesne yoktur. Ammâ sakının. Harmende katır ürkütmen. Andan ötüri bana katı ‘azâb etdiler.” demiş (Boratav, 1996: 125).

M. Sabri Koz'un yayımında deyim konu olabilecek anlatım şöyledir: “...Hoca eyitti: “Ben öldim idi, makberede idim. “ Karı eyitti: “Öte dünyada ne var, ne yok?” dedi. “A karı, n'eylersen eyle harmende katırın ürkütme.” demiş (Koz, 2008: 27).

“Fincancı katırlarını ürkütmek”, şekli ile fıkranın deyimleşmesi örneği olarak günümüze yakın yayımlarda karşımıza çıkar (Gökşen, 1985: 146, 147) ; (Türkmen, 2008: 157).

Suyunun suyu

Boratav'ın eserinde yer verilen fıkrada “suyunun suyu” ifadesi yer almaz. Fıkra ilgili kısım şu şekildedir:

...Gelecek hafta bir kişi dahı gelmiş; selam vermiş eyitmiş: “Hiç Hoca, beni bilür misin?” demiş. Hoca da: “Yok!” demiş. Ol herif: “Ben sana öküz satan herifün hısımının yanındağı köyden herifün hısımın.” demiş, konmuş. Gece olmuş. Hoca da bir çanağa su koymuş. Bir etmekle ol herifün önine komuş. Ol herif de: “Hay Hoca! Bu nedür?” demiş. Hoca da eyitmiş: “Ol herifün satduğı öküzün etinün şorvasının şorvasının şorvasıdır.” demiş (Boratav, 1996:105).

M. Sabri Koz'un yayımladığı **Letâ'if**'te “tavşanın suyunun suyu” ifadesi vardır (Koz, 2008: 46). Bir şeyle çok uzaktan ilgili bulunmak anlamıyla günümüzde kullanılan deyim (Aksoy II, 1984: 888) ; (Gökşen, 1985: 186-190) de yine eski tarihli anlatılarda “suyunun suyu” ifadesiyle yer bulmadığı görülmektedir.

Yorgan gitti, kavga bitti

Bu deyim de Boratav'ın çalışmasında “Yorgan gitti, kavga bitti.” şeklinde bir kalıp söz olarak yer almamıştır. Boratav'ın neşrettiği **Nasreddin Hoca**, aynı durumu, deyim bu şekliyle kullanmadan anlatır: “...A koca! Bu gavgâ nedür?” demiş. Nasreddin Hoca eyitmiş: “Kavga kalaba, bizüm yorganı isterlerimiş. Verdüm, kurtuldum. Aldılar, gittiler.” demiş (Boratav, 1996: 102). Nasreddin Hoca fıkrasının bu çeşitlemesinde deyim oluşturulan olayın nakledildiği; fakat bugün yaygın olarak kullanıldığı şekliyle deyimleşmenin henüz gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Koz'un hazırladığı **Letâ'if**'te deyim bugün kullanılmakta olan şekline daha yakın bir ifadenin yer aldığı görülmektedir: “Yorganı aldılar, kavga tamam oldu” (Koz, 2008: 40).

“Yorgan gitti, kavga bitti.” kalıp ifadesi ise yine günümüz yazılı kaynaklarında bulunur (Aksoy, tarih yok: 66) ; (Aksoy II, 1984: 950/7666) ; (Gökşen, 1985: 145) ; (Millî Kütüphane Başkanlığı II, 2001: 159 / 10415) ; (Türkmen, 2008: 158).

Deyimlerin oluşum, değişim ve fıkralarda kullanılmalarındaki farklılıklarının görülebilmesi için, gerek yazma ve taşbasması derlemeler, gerekse günümüze daha yakın zamanda meydana getirilmiş çalışmalar incelemeye tâbi tutulmuş, böylelikle karşılaştırma yapmaya imkân verilmek istenmiştir.

---

değiştirilmiştir. Mesela, Hoca'nın eşeğine binerken düşüp “ihtiyarlık” diye hayıflandığı, etrafında kimse olmadığını anlayınca da “Ben senin gençliğini de bilirim.” dediği fıkra bu metinde şöyle geçer: “Bir gün Hoca bir ata binmek murad eyledi. Yümsek olduğundan binemedi. “Hay gidi nikbed...”diyub ardına bakar. Kimse yoktur, “Biz de evveli hırlı uğursuz değildik” demiş. Bkz.: Prof. Dr. Fikret Türkmen, **Letâif-i Nasreddin Hoca (Burhaniye Tercümesi) İnceleme – Şerh**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989, s.15, 27.

² Deyimler bugün kullanımda oldukları şekilde kaydedilmiş, yazımız içinde başlık olarak kullanılmıştır. Boratav'ın, örnek metinleri aldığımız çalışmasında fıkraların başlığı yoktur. Deyim, bugün dilimizde “bindiği (oturduğu) dalı kesmek şeklinde kullanılmaktadır. Bkz. : Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü** 4.bs., Ankara, Türk Dil Kurumu, 1984, s.530/3183.

³ Yayımında “ayıtmak” şeklinde geçen ifadeyi biz yazımızda “eyitmek” olarak yazdık.

Bu grupta yer alan örnekler deyimleşmenin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması için değerli malzemeler vermektedir. Bu anlatılarda, yaşanan olay nakledilmiştir, kelimeler gerçek anlamlarıyla kullanılmıştır. Yukarıdaki örneklere baktığımızda Nasreddin Hoca, gerçekten bindiği (oturduğu) dalı kesmiştir, gerçekten katırları ürkütmüştür, misafirlerine ikramı gerçekten öküzün çorbasının çorbasının çorbası veya tavşanın suyunun suyunun suyudur ve gerçekten yorgan gitmiş, kavga bitmiştir. Aradan geçen zamana ve anlatımların çeşitlenmesine bağlı olarak, benzer durumların ifade edilmesi gerektiğinde ise, Nasreddin Hoca fıkralarından güç ve destek alınarak anlamın mecazî duruma getirilmesiyle deyimleşmenin gerçekleştirildiği değerlendirilebilir.

“Bindiği dalı kesmek” deyim olarak, yani mecaz anlamı kazandığında; kendisine gerekli ve yararlı olan şeyi farkında olmadan yararsız duruma getirmek, kendi eliyle yok etmek anlamındadır.

(<http://tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=bindi%F0i+dal%FD+kesmek&hng=tam>)

2. Nasreddin Hoca Fıkralarından Doğan Deyimler

Nasreddin Hoca fıkraları ile deyimlerin ilişkilerini konu edinen çalışmalarda genellikle Nasreddin Hoca fıkralarından doğan deyimler konusu üzerinde durulmuştur. Biz bu tipte yapılmış bazı çalışmalardan söz edip konuya açıklık getirmek üzere sadece birkaçına örnek göstereceğiz.

Ziya Gökalp, “Hoca'nın Kelâmlarından Lisanımıza Geçen Tâbir-i Mahsuslar” başlığı ile Nasreddin Hoca fıkralarından geldiğini belirterek çoğunluğu deyimlerden oluşan sözleri nakletmiştir⁴. Bunların dışında “İkinci Derecede Tâbirler” başlığı altında da atasözü veya deyim olmadığı halde zikredilen karakteristik kalıplar ile ilgili anlatmanın çağrışımının sağlandığı tâbirler verilmiştir. (Gökalp; 1972 43-44). Nail Tan da atasözü, deyim olmadıkları hâlde gündelik hayatımızda sık sık kullandığımız Nasreddin Hoca fıkralarından kaynaklanan diğer sözler bahsinde 22 söze çalışmasında yer verir (Tan; 2007: 69).

Erdoğan Tokmakçioğlu, Nasreddin Hoca'nın fıkralarından günümüze geldiğini ifade ederek, hangilerinin atasözü hangilerinin deyim ve telmih olduğunu ayrıca göstermeksizin 47 kalıp söz nakletmiştir.⁵ İskender Pala, hikâyeleriyle deyimleri konu edindiği çalışmasında “ipe un sermek” (Pala, 2000: 102) ve “Yok! Devenin başı” deyimlerine yer vermiştir (Pala, 2000: 179-180). Seyfullah Türkmen'in çalışmasında, Nasreddin Hoca fıkralarına bağlı olarak deyimleşmiş ya da deyimleşmekte olan 38 kalıp ifade vardır.⁶

Aşağıda örneklerini verdiğimiz deyimler, âdeta bir kıssadan hisse hükmündedir. Fıkradan deyim doğduğu ya da deyim fıkra olduğu örneklerdir⁷:

⁴ “İpe un sermek”, “Çömlek hesabı”, “El bizi alışverişte görsün”, “Şuna değmiş, buna değmemiş”, “Doğduğuna inanırsın da, öldüğüne neden inanmazsın”, “Tavşanın suyunun suyu”, “Orada fincancı katırlarını ürkütmezsen hiçbir tehlike yoktur”, “Buyurun kürküm”, “Eşeğin sözüne inaniyor da benim sözüme inanmıyorsun”, “Geç yiğidim geç”, “İmam osurunca cemaat altına sıçar”, “Kavga bizim yorganın üzerine imiş”, “Yorgan gitti, kavga bitti”, “Bindiği dalı kesmek” “Allah taksimi mi kul taksimi mi?”, “Acemi bülbül bu kadar öter”, “Parayı veren düdüğü çalar”, “Evdaki kilimi bozup heybe yapacaktım”, “İnce eleyip sık dokumak”, “Onu ne sen sor, ne de ben söyleyeyim”, “Ben o kadar ince eleyip sık dokuyayam”, “Çömlek hesabı”, “Mavi boncuk kimdedir ? der” Bkz.: Ziya Gökalp, **Halk Klasikleri I / Nasreddin Hoca Latifeleri**, (eski yazıdan bugünkü dile çeviren: A [bdülsettar] Hayati Avşar), Diyarbakır, Anadolu Matbaası, 1972, s. 41-43.

⁵ “Acemi bülbül bu kadar öter”, “Ağız torba değil ki büzesin”, “Ayağını sıcak tut”, başını serin / Kendine bir iş bul düşünme derin”, “Bindiği dalı kesmek”, “Biraz da ben öleyim”, “Buna değmiş, buna değmemiş”, “Buyrun cenaze namazına”, “Dağ yürümese abdal yürür”, “Dandan düşen halden anlar”, “Dostlar alışverişte görsün”, “Dua et kurdun kuyruğu kopmasın”, “El, elin eşeğini türkü çağıra çağıra arar”, “Fıkaranın malı gözünün önünde gerek”, “Görüp göremeyeceğin rahmet işte bu kadar”, “Geç yiğidim geç”, “Gözü açılmadık sığırcık yavrusu”, “Hâlâ koyduğum yerde otluyorsun”, “Her ağızdan bir lâf çıkar”, “Her gün bayram olsa”, “Işığı gören fırlıyor”, “İlk tökezleyen atın başı kesilmez”, “İnce eleyip sık dokuma”, “İpe un sermek”, “İnsan evlenince her şeyin altı üstüne gelir”, “Kabak tadı verdi”, “Kahve dövücüsünün veya odun kesicisinin hınk deycisi”, “kazın ayağı”, “Kızıoğlan kız, altı aylık gebe”, “kör döğüşü”, “Kuşa benzemek”, “Mavi boncuk kimdeyse gönlüm onda”, “Ne sen sor, ne ben söyleyeyim”, “Ölme eşeğim ölme, yonca bitsin, sende yersin ben de”, “Parayı veren düdüğü çalar”, “Sahibi ölmüş eşeği kurt yer”, “Sermayeyi kediye yüklemek”, “Sesi yarın çıkar”, “Tam açlığa alışacakken”, “Tavşanın suyunun suyu”, “Testi kırıldıktan sonra atılan dayağın yararı olmaz”, “Umut şu dağın ardında”, “Un var, şeker var, helva yapıp yesene”, “Ya hiç sopa yemedin ya da sayı saymasını bilmiyorsun”, “Ye kürküm ye”, “Yemeğin buğusunu satan paranın sesini alır”, “Yok devenin başı”, “Yorgan gitti kavga bitti”. Bkz.: Erdoğan Tokmakçioğlu, **Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s.43.

⁶ “Acemi bülbül”, “Aklımızda kalacağına karnımızda bulunsun”, “Ben senin gençliğini de bilirim”, “Ben ne yapacağımı bilirim”, “Bıraktığı yerde otlamak”, “Bilenler bilmeyenlere anlatsın”, “Bindiği dalı kesmek”, “Buldunuz sahibi ölmüş eşeği”, “Buyurun cenaze namazına”, “Dandan düşen halden anlar”, “Dostlar bizi alışverişte görsün”, “Düşmemem de incedim”, “El elin eşeğini türkü söyleyerek arar”, “Fincancı katırlarını ürkütmek”, “Fıkaranın malı gözü önünde gerek”, “Geçinmeye niyeti olmamak”, “Göle yoğurt çalmak”, “Gözü açılmadık sığırcık yavrusu”, “Hey gidi gençlik- Ben senin gençliğini de bilirim”, “Hırsızın hiç mi suçu yok”, “İpe un sermek”, “Keramet kavuktaysa”, “Kurdun kuyruğu kopmak”, “Kuşa benzemek”, “Kürsüden inmek de aklına gelmemek”, “Mavi boncuk kimdeyse gönlüm ondadır”, “Ölme eşeğim ölme yaz gelecek, yonca bitecek”, “Parayı veren düdüğü çalar”, “Peşin parayı görünce nasıl da gülersin”, “Sen de haklısın”, “Söz bir Allah bir”, “Tavşanın suyunun suyu”, “Testi kırıldıktan sonra dayak kaç para eder”, “Turşuyu kim satacak”, “Ya dayak yememişsin ya da sayı saymayı bilmiyorsun”, “Ya tutarsa”, “Yok devenin başı”, “Yorgan gitti kavga bitti”. Bkz. : Seyfullah Türkmen, “Türkçenin Söz Varlığında Nasreddin Hoca'nın Yeri” **Karadeniz Araştırmaları**, cilt: 5, sayı: 17, Bahar 2008, s. 155-158.

⁷ Fıkranın tamamıyla deyim ilgili olması sadece yukarıda verdiğimiz örneklerden ibaret değildir. Biz, fikir verebilmek için örnekleme yoluna gittik.

Eşeğini⁸ sağlam kazığa bağlamak⁹

Hoca pencereden sokağı seyr ederken uzun müddettir borcunu ödeyemediği alacaklısının karşından söktüğünü görüp haremine: “Kuzum Hanım! Haydi, şu herife, sana söylediğim vechile kapı arkasından cevâb ver de belki bir uzun müddet ta’cizinden kurtuluruz.” demişe de yine duramayıp ne konuştuklarını dinlemek üzere arkasından kendisi de gider. Alacaklı kapıyı çalar. Kadın kapıyı aralık edüp arkasından ne istediğini sorar. Alacaklı: “Hanım! Zann ederim ki artık şimdiye kadar sesimden benim kim olduğum anlaşılmıştır. Bu yüzüncü gelişime sebep de yine şu alacak mes’alesidir. Artık iş ‘aybı da geçti. Sen onu bana çağır; bir çift sözüm var.” diye katı katı söylemesine mukaabil kadın, kemâl-i rıfkla: “Efendim! Efendi burada değil. Ma’mâfih her ne söyleyecekseniz bana söyleyebilirsiniz. Şikâyetinizde de tamâmiyle haklısınız. Hattâ bugüne söz veren de bendenizim. Fakat ma’atte’essüf hazırlayamadık, ammâ yavaş yavaş tedârük etmeğe çalışacağız. Efendi, kapunun önüne bir sıra çalı dikecek. Köyün sürüleri dâ’imâ kapumuzun önünden geçer. Onlar süründükçe bir hayli yün hâsil olur. Onları alup eğireceğiz, bükeceğiz, iplik yapup satacağız. Parasıyla da borcumuzu ödeyeceğiz. Biz kimseciklerin hakkını yemeyiz.” diyince herif, parasının tahsili kaabil olamayacağını anlamakla berâber şu suret-i tesviye hoşuna gitmiş olmalı ki ihtiyârsız gülmeğe başlamış. Hoca, suratsız alacaklısının güler yüzünü görünce dayanamayup kadının arkasından başını uzatarak alacaklıya hitâben: “Gidi köftehor! Eşeğini sağlam kazığa bağladın da şimdi keyfinden kis kis gülersin ha!...” demiştir (Boratav, 1996: 244).

Mavi boncuk kimdeyse!

Hocanın iki zevcesi varmış. Her ikisine de diğerinden gizli birer mavi boncuk verüp: “Sakın bunu ortağına gösterme! Bu benim nişâne-i muhabbetimdir.” demiş. Bir gün ikisi birden Hoca’ya hücum edüp: “Hangimizi daha çok seversin? Gönlün asıl kimdedir?” diye sorduklarında: “Mavi boncuk kimde ise benim gönlüm ondadır.” dermiş. Kadınlar, her ikisi de kalben: “Beni çok seviyor.” diye mütesellî olurlarmış (Boratav, 1996: 236).

Tuz ekmek yemek

Hoca bir memlekete gidüp oranın ahâlisinden bir kimse: “Efendi hazretleri! Sizi pek sevdim. Buyurun bizde tuz, ekmek yiyelim; hem de sohbet edelim.” demekle Hoca ma’al-memnu’niyye kabûl eyledi. Bir müddet sonra hakikaten ortaya tuz ile ekmek koymakla Hoca ac olduğundan nâcâr yemeğe başladı. O esnâda kapuya bir dilenci gelüp birçok du’âlarla yiyecek istedi. Dehşetli hasıs olduğu nümâyân olan hâne sâhibi pencereden başını uzatup: “Haydi! Def’ ol oradan! Şimdi getirsem belini kırarım!” dediği hâlde dilenci yine tazarruâtında devâm eylediğini Hoca görünce, o da başını uzatup, dilenciye: “Baksan a ayol! Sen Efendi’yi başkalarına kıyâs etme. Öyle yalanı, şakası yok. Sözünün eridir; yapar.” demiştir (Boratav, 1996: 226).

Yok, devenin başı

Hoca merhûm, zevcesinin eğirdiği ipliği pazara götürüp gaddâr esnaflar birçok hile ve bahane ile Hoca’nın elinden yok bahasına almak isterler. Hoca kendi kendine: “Size, irtikâb ettiğiniz oyuna göre mu’amele etmek yarar.” diyerek küllükte bulunduğu kocaman bir deve başını hânesine getirip ipliği üzerine sarar. Gaayet iri bir yumak husûle gelir. Yine çarşıya gidüp diğer tüccârlara gösterir. Birisi yumağa nisbetle aşağı bir fi’at verirse de Hoca düşünür. Darası çıkınca tam ipliğin bahasıdır. Hemân: “Say parasını.” der. Herif bu kadar iri yumağın bu fi’ata verilmesine şübhelenüp : “Efendi! Bu yumak sizin hâne mahsûlü müdür? Yoksa başkasının mı? Sakın içinde bir şey olmasun.” diyince hoca kemâl-i ciddiyetle: “Devenin başı!” der. müşteri emniyet edüp parasını sayar. Hoca da para ile sıkıntısını def eder. Müşteri, dükkânında yumağı çözüp de içinde kocaman bir kafa görünce hemân hocayı bulup: “Efendi! Bu size yakışır mı? Bana yumağın içinde bir şey yok dedin; beni aldattın.” diyince güler der ki: “Eğer sen kıymetini bilsen benim sana verdiğim ders senin hile ile kazanacağın birkaç paradan bin kat fâ’idelidir. Bir kerre şu bîçâre zevcemın göz nûru dökerek vücûda getirdiği iplik sana helâlinden mikdâr-ı kâfi kâr getirir. Piyasayı biliyorum. İkincisi ben sana yalan söylemedim. ‘Yok! Devenin başı’ diye hileyi aynen itiraf eyledim. Sen o haliyle satın aldın. Eğer böyle yapmasaydım da değer fi’atını bulmağa inad edeydim, ya elimde malım olduğu halde nâcâr kaldığım bir zaruret def olmayacaktı. Yâhûd, ölü bahasına malımı sizin kucağınıza atup mağbûn olduğum halde hâ’ib ü hâsir çekilüp gidecektim. Benim malım, verdiğin parayı çıkarup, hatta sana da birkaç para kazandırmazsa dünya gaa’ib olur; Hoca Nasreddin gaa’ib olmaz. Ben her vakit borcumu ödemeğe hazırım. (Boratav, 1996: 256).

İskender Pala, **İki Dirhem Bir Çekirdek** adlı kitabında, yukarıda metnini verdiğimiz fıkranın bir çeşitlemesini naklettikten sonra “O gün, küçük Nasrettin mahkemeyi; Türk dili de bu deyim kazanmış.” ifadesiyle bu deyimın Nasreddin Hoca fıkrasından sonra ortaya çıktığını belirtmiştir. (Pala, 2000: 179).

Sakaoğlu ile Alptekin’in birlikte hazırladıkları **Nasreddin Hoca** eserinde yedinci bölüm “Nasreddin Hoca Fıkralarında Atasözleri ve Deyimler” başlığını taşımaktadır. Burada, daha önce konu üzerine yapılmış çalışmalardan söz edilmiş ve terminolojik olarak atasözü ve deyimle ilgili problemler ele alınmış, fıkraların bazılarının Nasreddin Hoca’ya ait olup olmadığı değerlendirilerek yapılarak ilgili çalışmalardan alıntılarla konu işlenmiştir. Nasreddin Hoca’nın fıkra dünyasının atasözü ve deyim dünyamıza büyük katkılar sağladığı değerlendirilmiştir (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 131- 137).

⁸ Alıntı yaptığımız eserde “işini” şeklinde geçen kelimeyi biz “eşeğini” şeklinde yazdık.

⁹ “Eşeğini sağlam kazığa bağlamak” deyimıyla bütünüyle ilgili olan bu fıkranın başka çeşitlemelerde “Peşin parayı görünce nasıl da gülersin.” kalıp sözüne bağlı olarak da anlatıldığı görülmektedir. Örnek için bkz: Seyfullah Türkmen, “Türkçenin Söz Varlığında Nasreddin Hoca’nın Yeri” **Karadeniz Araştırmaları**, cilt: 5, sayı: 17, Bahar 2008, s. 158.

3. Nasreddin Hoca Fıkralarında Geçen Deyimlere Örnekler

Aşağıda örneklerini verdiğimiz deyimler, Nasreddin Hoca fıkrasından doğmuş ya da Nasreddin Hoca fıkrası olmuş deyimler arasında gösterilmemektedir (Tokmakçioğlu, 1981; Gökşen, 1985; Demirtaş, 2001; Tan, 2007; Türkmen, 2008). Boratav'ın yayımındaki fıkra metinlerinde yer alan deyimlerdir:

- “Açlıktan değnek ile gezmek” (Boratav, 1996: 158)
“Ayağına balta vurmak” (Boratav, 1996: 114)
“Bin dereden su getirmek” (Boratav, 1996: 262, 269)
“Bit bitlemek” (Boratav, 1996: 93)
“Göz nuru dökmek” (Boratav, 1996: 256)
“Güle güle bir olmak” (Boratav, 1996: 180)
“İğne deliğinden Hindistan'ı seyretmek” (Boratav, 1996: 179)
“İşkembeden söylemek” (Boratav, 1996:182)
“Kan davası etmek” (Boratav, 1996: 224)
“Kara sevda getirmek” (Boratav, 1996:252)
“Kulaktan âşık etmek” (Boratav, 1996: 212)
“Makaraları koyuvermek” (Boratav, 1996: 228)
“Mürekkep yalamak” (Boratav, 1996: 220)
“Saçı uzun aklı kısa olmak” (Boratav, 1996: 251)
“Sahil-i selamete çekmek, çıkarmak” (Boratav, 1996: 260)
“Taş üstünde taş kalmamak” (Boratav, 1996: 253)
“Tuzu biberi olmak” (Boratav, 1996: 202)
“Yerinde yellere esmek” (Boratav, 1996: 164)
“Yüzü ak çıkmak” (Boratav, 1996:132)
“Yüzünü kara etmek” (Boratav, 1996: 130)

Atasözleri ve deyimleri konu edinen ve en çok başvurulan eserlerde burada zikrettiğimiz bazı deyimlerin yer almamış olması ya da farklı kalıp ifadelerle yer bulması dikkat çekicidir.¹⁰

Nasreddin Hoca fıkraları başta olmak üzere Türk edebiyatı eserlerinin geniş bir taramadan geçirilmesi atasözü ve deyim hazinemizin zenginliğini gözler önüne sermek için faydalı olacaktır. Ayrıca bu deyimlerin bazılarının zamanla fıkralaşması da muhtemeldir.

4. Fıkra için Kullanılan Başlığın Metinde Aynen Yer Almadığı Deyim Örnekleri

Yazma eserlerde ve çoğu Arap harfli basma eserlerde fıkralar bir başlık altında verilmezken; Latin harfli fıkra yayımlarında genellikle bir başlık kullanıldığı görülür. Fıkranın başlığının bir deyimle ilgili olduğu durumlarda karşımıza yayımlayana, başlık seçenin tercihinine göre deyim farklılaşmasının örnekleri çıkmaktadır.

Sanal kültür ortamında Nasreddin Hoca fıkraları güncellenirken fıkrayı ifade ettiği düşünülen başlık da, fıkra ile ilişkili deyim de değişebilmekte, hatta deyim olma hüviyetini bile kaybedebilmektedir. Örneğin; “Ye Kürküm Ye” deyimini ve bu

¹⁰ Bazı deyimlerin de fıkra metinlerindeki şekliyle değil, değişime uğrayarak bu eserlere alındığı görülmektedir. Karşılaştırmak için bkz. : Milli Kütüphane Başkanlığı, **Türk Atasözleri ve Deyimleri I, II**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 2001; Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü** 4.bs., Ankara, Türk Dil Kurumu, 1984; Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü** 4.bs., Ankara, Türk Dil Kurumu, 1984.

deyimle ilgili anlatmayı esas alan sanal ortam güncellemesinde “Sanal Âlemde İtibar Nickinin Cinsindedir” şekline dönüşebilmektedir¹¹.

Bir fıkra için “Devenin başı” başlığı kullanılırken metin içinde; “Yok, devenin başı” kalıp sözünün yer aldığı görülebilmektedir (Aksoy, tarih yok: 225).

“Fincancı katırlarını ürkütmek” (Aksoy II, 1984: 657/4532) veya “Fincancı katırlarını ürkütmüş” (Millî Kütüphane Başkanlığı I, 2001: 131 / 4979) şeklinde günümüzde kullanılmakta olan deyimim ilgili olduğu fıkranın başlığı “Fincancı katırları” şekliyle de yer alabilmektedir (Aksoy, tarih yok: 14).

“Ye Kürküm Ye!..başlığının kullanıldığı bir fıkranın metninde, bu deyimim hiç yer almamış olması dikkate değerdir:

“Bir gün Hoca merhumu bir düğüne davet etmişler. Eski elbisesi ile gittiği için kendisine ehemmiyet verilmemiş ve bir köşede kalmış. Hoca bir aralık gizlice sıvışmış ve hanesine dönmüş, yeni elbisesini ve bayramlık kürkünü giyerek tekrar düğüne evine gelmiş. Hocayı bu sefer tâ kapıdan karşılamışlar, saygılarla sofraya oturtmuşlar ve: “Buyurun Hoca Efendi!” diyerek ikrama başlamışlar. Düğün sahipleri buyurun dedikçe Hoca da kürkünün yemini yemek sahanına uzatarak:

— Buyurun kürküm!...

dermiş. Bu hale hayret eden ev halkı:

— Ne yapıyorsun Hoca Efendi?

diye sordukları zaman:

— Ben biraz evvel eski elbisemle gelmiştim, bir köşede kaldım, yüzüme bakan bile olmadı. Gidip yeni elbise ve kürkümü giydim. Hemen ikram ve izaz başladı. Demek ki bütün ikram kürkedir. O halde yemeğe de o buyursun! cevabını vermiş (Aksoy, tarih yok: 7).

Nasreddin Hoca fıkralarının yaygınlığının ve bilinirliğinin de etkisiyle olmalı, gerek yazılı gerekse sözlü anlatımlarda fıkranın anlatılması yerine hatırlatılması durumlarıyla karşılaşılabilir. Yazılı anlatımda kullanılan başlığın fıkrayı hatırlatması, sözlü anlatımlarda ana olayı anımsatacak bazı sözlerin sarf edilmesi çoğu kere yeterli görülebilmektedir. “Ye Kürküm Ye!” sözünü nakletmek fıkranın vereceği mesajı iletmek için yeterli olabilmektedir.

5. Nasreddin Hoca’ ya da Bağlanan Fıkra Örneklerinde Deyimler

Ağızdan baklayı çıkarmak

Mehmet Ali Aksoy’un **Nasreddin Hoca ve Hikâyeleri** adlı kitabında “Eğer Baklayı Çıkarmazsa” başlığı altında verilen fıkra metni şöyledir:

Adamın biri fazla küfürbazmış. Vakitli vakitsiz küfreder ve bu yüzden başı da birçok belalara girermiş. Bu huyundan vazgeçmek istediği halde, bir türlü terk edemeyince, Nasreddin Hoca’ya başvurmuş mecbur kalmış ve merhuma kemali safiyetle:

— Aman Hocaefendi, benim fena bir huyum var; küfürbazlık.. Bundan bir türlü vazgeçemiyorum. Bana bir çare öğret de şu fena huyumdan vazgeçeyim! demiş. Hoca da bir müddet düşünmüş ve sonra ciddi bir tavırla:

— Evlat! Her sabah evden çıkarken, ağızına kuru bir bakla koy. O ağızında kaldıkça hatırlar ve küfretmezsin! cevabını vermiş (Aksoy, tarih yok: 171, 172).

Aşağıdaki örnekte de olayın kahramanlarından biri yine küfürbaz bir adam iken Nasreddin Hoca’nın yerinde bir şey vardır. Küfür etmemesi için yine ağızına bakla koydurulmuştur. Ağızdan baklayı çıkarmasının gerekçesinin de verildiği anlatımda ilgili kısım şu şekildedir:

... adamcık şeyhinin dediği gibi tekkede kalıp kendini kontrol etmeye başlar. Bu arada şeyh efendi de bir yere gidince onu yanından ayırmamaktadır. Yağmurlu bir günde şeyh ile derviş bir sokaktan geçerlerken bir evin penceresi hızla açılır ve gençten bir kız çocuğu başını uzatarak,

— Şeyh efendi, biraz durur musunuz? deyip pencereyi kapatır. Şeyh efendi söyleneni yapar, illa yağmur sicim gibi yağmaktadır. Sığmacak bir saçak altı da yoktur. Üstelik niçin durdurulduğunu henüz bilmemektedir ve kız da pencereden kaybolmuştur. Bir ara evin kapısına varıp kızın ne istediğini sormak geçer içinden ve tam kapıya yöneleceği sırada kız tekrar pencerede görünür ve:

— Şeyh efendi, der, birkaç dakika daha bekleseniz...

Şeyh içinden “La havle” çekse de denileni yapmamak tarikat adabına mugayir olduğundan biraz daha beklemeyi göze alır. O sırada küfürbaz derviş kendi kendine söylenmeye başlamıştır. Yağmurun şiddeti gittikçe artmakta, bizimkiler de iliklerine kadar ıslanmaktadır. Nihayet pencere üçüncü kez açılır ve kız seslenir:

¹¹ Konu ile ilgili olarak bkz.: Ferhat Aslan, "Sanal Kültür Ortamında Güncellenen Nasreddin Hoca Fıkraları", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Sayı: Volume 6/4, Yıl: Fall 2011, s. 47.

— Gidebilirsiniz artık!...

Şeyh efendi merak eder ve sorar:

— İyi de evladım bir şey yok ise bizi niçin beklettin?

— Efendim, der kız, elbette bir şey var, sizi sebepsiz bekletmiş değiliz. Tavuklarımızı

kuluçkaya yatırıyorduk. Yumurtaları tavuğun altına koyarken bir kavuklunun tepesine bakılırsa piliçler de tepeli olur, horoz çıkarmış. Annem sizi geçerken gördü de yumurtaları kuluçkaya koydu.

Münasebetsizliğin bu derecesi üzerine şeyh efendi,

— Ulan derviş, der, çıkar ağzından baklayı!.. (Pala, 2000: 20, 21).

Buyurun cenaze namazına

Bu deyim hem Nasreddin Hoca ile Timur arasında geçen hadiselerle hem bir kahveci ile IV. Murat'ın kahramanları olduğu bir anlatmaya hem de Bekri Mustafa'ya bağlanarak anlatılan fıkraya konu olmuştur.

Nasreddin Hoca adına bağlanmasının örneği:

Birgün Hoca merhum etrafına toplanan köylülere Timur'un askerlerinin zulmünden bahsediyor ve onlara:

— Sabrediniz, elbette Allah onların bir gün belasını verecektir. Çünkü Allah zalimlerin düşmanıdır. Mazlumun intikamını bırakmaz!

diyordu. O sırada orada, halk arasında duran uzun boylu ve başı külahlı bir derviş söze karışarak:

— Hoca efendi, yanlış söylüyorsun. Onlar zalim değil, Allah'ın intikam vasıtasıdır. Asıl zalim sizsiniz! deyince o zamana kadar dikkat etmediği dervişe şöyle bir bakmış ve bu adamı Timurlenge benzetmiştir. Hoca telaşla:

— Baba erenler, hangi diyarın gülü ve hangi bağın sünbülüsünüz? Mübarek adınızı söyler misiniz dedi. Derviş de

— Maverünnehirdenim. Adım Timurdur

cevabını verince Hoca büsbütün şaşırarak:

— Aman erenler hükümdarlık filan var mı?

diye sordu. Derviş de

— Evet.

cevabını verince Hoca derhal etrafındaki köylülere hitap ederek:

— Er kişi niyetine, buyrun cenaze namazına!

dedi. (Aksoy, tarih yok: 32-33)

Nasreddin Hoca'nın karşılığında IV. Murat'ın kahramanı olduğu anlatmaya örnek:

Padişah IV. Murat tütün içme yasağı koymuş, içenlerle de güçlü bir savaşa girişmişti. Tütün içenleri idam ettireceğini ilan ettirdiği halde yine de içenler oluyordu. Padişah, tütün içilmesin diye kahvehaneleri bile yıktırılmıştı. Köşede bucakta tütün içenler olduğunu işitince geceleri kılık değiştirerek sokaklarda dolaşmaya başladı.

Bir gün padişaha, Üsküdar'da, Miskinler Tekkesi denilen yerde gizlice tütün içenlerin bulunduğu haber verildi. Bu habere çok kızan padişah, bir gece derviş kılığına girerek oraya gitti. İçinde tütün içildiği bildirilen yer, pencerelerinden bile ışık sızmayan bir kulübedi. Padişah, yanında bulunanları kapı önünde bırakarak içeri girdi.

Duman ve kokudan, burada tütün içildiğini anlayan IV. Murat, kızgınlığını hiç belli etmemeye çalışıyordu. Fakat içerde kimseler yoktu. Çünkü tiryakiler gizli bir köşede çubuk içmekteydiler. Ortada yalnızca, müşteri bekleyen kahveci vardı.

Kahveci, hiçbir şeyin farkında olmadığı için:

— Buyrun dede hazretleri! diye karşıladı geleni.

— Derviş kılıklı adam, bir iskemleye oturdu, hiç konuşmuyordu. Kahveci:

— İçer misiniz? diye sordu.

Padişah, anlamazlıktan gelerek:

— Kahve! karşılığımı verdi. Bu söz üzerine kahveci yeni gelenin kulağına eğilerek yavaşça sordu:

— Tütün de içer misiniz?

— Hayır!

Kahvecinin yavaş yavaş aklı başına gelmeye başladı. Böyle yasak bir şeyi hiç tanımadığı bir kimseye önerdiği için üzüldü, yaptığına pişman oldu, ama iş isten geçmişti. Kahveyi getirirken eli ayağı titremeye başladı.

Padişah kahveyi alırken kaşlarını çattı:

— Sen, tütün içmenin yasak olduğunu bilmiyor musun! diye bağırdı.

Kahveci put kesildi.

— Söyle bana, sen padişahın buyruklarına karşı gelmenin ne demek olduğunu bilmez misin?

Kahveci adam akıllı kuşkuya düşmüştü. Kekeleyerek konuşabili:

— Adınızı bağışlar mısınız mirim?

— Murat! diye bağırdı.

— Sultan'ı da var mı?

— Var ya!

Bu karşılığı alınca kahveci, gizli bölümde tütün içenlere seslendi:

— Ağalar, buyrun cenaze namazına!

Ve kahveci, korkusundan düşüp bayıldı. (Gökşen, 1985: 195-196)

Bekri Mustafa adına bağlanarak da benzer anlatmanın karşımıza çıktığını görebilmekteyiz¹².

Boratav, kişiliğinin millete mâl olması sebebiyle pek çok hikâyenin, Nasreddin Hoca adına bağlandığını belirtmektedir:

“Öyle görünüyor ki birbirini izleyen müstensihler, bile bile, ya da farkına varmadan, kendilerine göre fazla tanınmamış, ün kazanmamış kişiler üzerine anlatılan birçok hikâyeyi “Nasreddin hikâyeleri” biçimine çevirmişlerdir; çünkü onun kişiliği gün geçtikçe bütün bir millete mâl olmuş, efsaneleşmiştir. Onun adına bağlanmayan, ama kişiliğine yakışan hikâyelerin onunkiler yanında, aynı derlemelerde yer almış olması da bu işi kolaylaştırmıştır (Boratav, 1996: 12).

Örneklere görüldüğü üzere Nasreddin Hoca'ya bağlanan fıkralar başka kahramanlar adına da nakledilmişlerdir. Olayların ve durumların benzer, tiplerin farklı olduğu anlatmalar, çoğunlukla yerel fıkra tipine bağlanan anlatmaların genel tipe bağlanması şeklinde olabileceği gibi başka başka fıkra tipleri için de söz konusu edilebilmiştir, fıkra tipi olmayan belirsiz bir kahraman ya da tarihî bir şahsiyet adına da bağlanabilmiştir. Fıkraların birden fazla “kahraman”a bağlanarak anlatılabilmesi bir deyim veya atasözünün Nasreddin Hoca fıkrasıyla ilgisini kurma işinin sadece Nasreddin Hoca fıkrasıyla sınırlı tutulamayacağı, başka fıkra veya anlatı kahramanlarıyla da bağlantılı olabileceği hususunu dikkate almayı gerektirir ki, bu durum türler arası ilişkilerin karmaşık ve çok boyutlu olduğu anlamına gelir.

B. Atasözleri ile Nasreddin Hoca Fıkraları Arasındaki İlişkiler

Darbimesel, (çoğulu durûb-ı emsal) bir hikmet taşıyan, vecize (yahut ünlü söz) mahiyetinde, kalıp, klişe haline gelmiş bir söz olarak tanımlanan (Milli Kütüphane Başkanlığı, 1992: VI) atasözleri ile Nasreddin Hoca fıkraları arasındaki ilgi deyimlere nispetle daha zayıftır.

Nasreddin Hoca fıkralarında deyimlerle mukayese edildiğinde daha az sayıda atasözünün yer aldığı görülmektedir. Nasreddin Hoca fıkralarıyla ilgisi bakımından da atasözleri, deyimler kadar ele alınıp incelenmemiştir.

Vehbi Cem Aşkun, “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözlerimizle İlişkisi” başlıklı yazısında çoğunluğu atasözü, bazıları da deyim olan kalıp sözleri bir arada vererek Nasreddin Hoca'nın her fıkrasının bir atasözünün açıklaması olduğunu ifade etmiştir (Aşkun, 1971: 16).

Nail Tan da, Nasreddin Hoca fıkralarından kaynaklanan atasözleri olarak şu kalıp sözlere yer verir: “Parayı veren düdüğü çalar”, “Allah (Tanrı) dağına göre kış verir”, “El elin eşeğini türkü çağırarak arar”, “Ayağını sıcak tut, başını serin / Gönlünü ferah tut düşünme derin”, “Elin ağzı torba değil ki büzesin”, “Dağ yürümezse abdal yürür”, “Damdan düşen, damdan düşenin hâlini bilir”, “Üzümünü ye de bağını sorma” (Tan; 2007: 56- 59). “Parayı veren düdüğü çalar” atasözü sanal kültür ortamında güncellenerek “Kredi kartı numarasını veren düdüğü çalar” şekline gelmiştir (Aslan, 2011, 50).

Nasreddin Hoca fıkra metinlerinin atasözleri ile ilgisini incelediğimizde konunun iki şekilde ele alınabileceği görülmüştür. Birincisi bazı atasözlerinin fıkra doğmadan önce dilimizde var olduğu ve anlatıma güç katmak amacıyla metin içinde kullanıldığı gerçeğidir ki genellikle bu husus yapılan çalışmalarda göz ardı edilmiştir. İkinci olarak da bazıları atasözü hüviyetini tam anlamıyla kazanmamış olsa da kimi kalıp sözlerin Nasreddin Hoca fıkrası metniyle birlikte ortaya çıkması ve bu durumun metinlerde bildirilmesi hususudur.

Atasözleri ile fıkralar arasındaki ilişkiye temas eden Başgöz, anlatımda sık sık tekrar edilen kalıp sözün zamanla atasözü hâline gelebildiğini, aynı şekilde bir atasözünün de fıkra anlatımına karışarak onun bir parçası olabildiğini belirtmiştir (Başgöz, 1999: 60).

¹² Fıkranın tam metni için bkz.: Dr. Abdulkadir Emeksiz, **Bir İstanbul Kahramanı Bekri Mustafa**, İstanbul, Mühür, 2010, s. 271.

1. Nasreddin Hoca Fıkralarından Önce Varlığı Bilinen Atasözleri

Nasreddin Hoca fıkralarında bu grup içinde yer alan atasözleri çoğunlukla “mesel” kelimesiyle kendini belli etmektedir. Mesel dışında, metinlerde “atalar kelâmı” tamlaması da yer bulmuştur. Atasözü nakledildikten sonra anlatıcı (müstensih, yazıcı vb.) tarafından kullanılan ve en güçlü atasözü bildirim ifadelerinden olan “demişler” de anlatmaya bağlı türlerde karşımıza çıkan kullanımlardandır.

Mesel Kelimesiyle Atasözünün Nakledildiği Örnekler

Bir sürçen atın başı kesilmez

Metinde ilgili kısım şu şekilde verilir: “...Her nasılsa bir hata ettim. Bu bir vartadır ki düşmeden bilinmez. Meşhûr meseldir ki: Bir sürçen atın başı kesilmez” (Boratav, 1996: 200).

Boş torba ile at tutulmaz

Aşağıdaki örnekten anlaşıldığı üzere atasözü günlük kullanımda yerleşmiştir ve anlatımda ikna işlevli olarak yer almaktadır: “...pes, ol gelen âdeme Hoca eyitdi: “Begüm, siz bilmez misiniz kim, mesel-i meşhurdur ki... : boş torba ile at tutulmaz. Erenler yanında hatâdur” (Boratav, 1996: 92).

Gönülden gönüle yol vardır

Bu atasözünün nakledildiği yer metinde şöyle geçer: “...Pes meseldür kim: Gönülden gönüle yol vardır. Evliyâ içre böyledir ki birinün gönünden geçeni bilürler” (Boratav, 1996: 92).

Atasözü Adının Geçmeyip Metninin Geçtiği Örnek

Ucuz etin çorbası tatsız olur

Bu örneğin yer aldığı metinde, ne atasözü ve ne de terminolojik olarak onu karşılayacak bir ifade kullanılmıştır. Metin içinde yeri geldiğinde atasözü verilmiştir: “...Hoca hazz edüp ol gece girdeğe girüp bakdı gördi; ahvâli anlayup: “Ucuz etin çorbası tatsız olur.” deyüp ol gece “Ne hâl ise altmış para telef olmasun” deyü bir biniş eyledi...”¹³

Atalar Kelâmı Tamlaması ve “Demişler” Bildirimine Örnek

Bir gün Hoca ‘Antab’a varur. Bî teklif bakkâl dükkânında bardak bardak pekmezi içmeğe başladı. Bakkâl men’ etmek istedi. “Behey kişi! Bahil misin? Eski ‘adet ve atalar kelâmını bozmak istersin. Öteden berü, bilmez misin ki: ‘Varduğun Antâb, yedğün pekmez’ demişler.” (Boratav, 1996: 168)

2. Nasreddin Hoca Fıkrası ile Atasözü Haline Geldiği Söylenen İfadeler

Aşağıdaki örneklerde, anlatılan fıkra ile veya Nasreddin Hoca’nın başından geçtiği nakledilen bir olay ile birlikte mesel ya da darb-ı meselin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu örneklerde dikkat edildiğinde anlatımın sonunda “olmuştur”, “kalmıştır” hükümleri yer almaktadır. Bu da nakleden kişiye göre, anlatımda yer alan sözler için -atasözü hüviyeti kazanmış olsun olmasın- Nasreddin Hoca fıkralarının milat kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca dikkat çekicidir ki aşağıdaki bazı örneklerde geçen darb-ı mesel sözü, terminolojik olarak atasözünü karşılamaktan ziyade halk içinde yaygınlık kazanmayı, ibretlik olaylara yer vermeyi anlatmakta kullanılmıştır.

Örnekler:

“... Hoş bildim, bu yel değirmanı; amma bunun suyu nereden gelür?” demiş. Bu söz dahı işte o günden berü beynen-nâs darb-ı mesel kalmışdur (Boratav, 1996: 155).

“Bir gün Hoca’nın arkasında bir çiban çıkdı. Hoca evvel kızına: “Bak deyüp gösterdi. Kızı eydür: “Baba! Çiban kızırılmış.” dedi. Ertesi ‘avratına gösterdi. ‘Avrat bakup: “Koca! Çiban ağarmış.” dedi. Hoca eyitti: “Bu ne ‘aceb hâldir kim başdan, kıçdan bir doğru haber yok!” dedi. – İşte ol günden berü beyn en-nâs meşhûr mesel olup kalmışdır (Boratav, 1996: 154).

Her iki örnekte de “o günden beri” ifadesi, Nasreddin Hoca’ya bağlı olarak nakledilen olayın, sözün bir milat olarak görüldüğünün ifadesidir. Aşağıdaki örneklerde darb-ı mesel tabirinin kullanılması dikkat çekmektedir.

“Bir gün Hoca çift sürerken, bir tor öküzü var idi, çifti kırup kaçdı. Ana mukayyed olmayup ol bir öküzü döğmeğe başladı. Bu kere Hoca’ya dediler ki: “Hoca! Niçün küçük öküzü döğmeyüp büyük öküzü döğersin?” demişler. Hoca eyitti: “Suç büyük

¹³ Fıkranın tam metni için bkz. Pertev Naili Boratav, Nasreddin Hoca, 2. bs., Ankara, Edebiyatçılar Derneği, Temmuz 1996, s. 180.

öküzündür ki küçük öküze göz kırpar.” demiş. – Bu dahî beynen-nâs **darb-ı mesel** olmuştur; bu dahî îrâd olunur (Boratav, 1996: 156).

“Bir gün Hoca bir kaplumbağa bulup eyitti: “Şu hayvan ne güzel alaca yancuk olur.” deyüp hemân tutup yanına asa kodu. Ammâ yanında durmayup capalayup, ol dem Hoca eyitti: “Cabalaya cabalaya öğrenirsin ya, yancuğum!” demiş. – Bu dahî **darb-ı mesel** olup beynen-nas meşhûr olmuştur (Boratav, 1996: 156).

Darb-ı mesel tabirinin kullanıldığı yukarıdaki iki örnekte darb-ı mesel olarak değerlendirilebilecek “söz”ler yer alırken; aşağıdaki fıkrada atasözü hüviyeti gösteren hiçbir kalıp söz bulunmamaktadır. Fıkranın bütünü ibretlik bir kıssadır, “insanın kıymeti bilinmelidir” hissesinin çıkarılması için anlatılmıştır:

Ammâ birgün Hoca giderken bir Türkmana râst gelüp Hoca’ya eyitti: “Kişi sen fakîh misin?” dedi. Hoca da: “Belî.” dedi. Türkman eyitti: “İmdi bizim obanın fakısı yoktur. Gel seni götürüp anda fakîh edeyim.” dedi. Hoca dahî aslâ muhalefet etmeyüp beraber gittiler. Yolda giderken bir Türkmana dahî râst gelüp su’âl eyledi: “Bu kişi nedür.” dedi. Ol herif dedi kim: “Fakîhdur. Obaya götürsem gerektür.” dedi. hemân ol Türkman eyitti: “Gel bu fakîhi bana ver. Zîrâ bizim obada dahî fakîh yoktur.” dedi. Hemân birbirine düşdiler. Hâsılı Hoca’nın biri bir elinden tutup ve biri dahî bir elinden tutup çekdiler. Ve sonra gelen hemân belenden bir ser-deste çıkarup eyitti: “Şimdi bu fakîhin başına urup öldürürüm. Ne sana olsun, ne bana olsun.” dedi. Hoca dahî havfa düşüp, evvel gelen eyitti: “Ey fakîh! Ko seni bu adam öldürüp, ben de senin yerine, anın bir kara köpeği vardır, varup anı öldürüp senin hakkını anda komam.” demiş.” – Adem kadrin bilmeyen kimesnelere **darb-ı mesel** olmuş meşhûr meseldür. (Boratav, 1996: 155-156)

Meseldir bildirimini, Nasreddin Hoca fıkralarında kullanılan atasözlerinin çoğunlukla fıkranın nakledildiği zamanda konuşma ve yazı dilinde kullanılmakta olduğunu, anlatımı kuvvetlendirmek, sözün etkisini arttırmak için yer aldığını gösterirken; **darb-ı mesel olmak** tabirinin, ders alınacak bir durum, ibretlik bir olay ve yaygınlık kazanma anlamlarında da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

C. Folklorik Türler Arası Akralalık İlişkileri

Folklorik türleri ele alırken, türlerin birbirleriyle genetik bağ içinde olduklarını da hesaba katmak gereklidir. Hangi türün bir diğere kaynaklık ettiği, ödünçleme yapılmış ise bunun yönü ve ne derece ödünçleme yapıldığı ile ilgili olarak batıda yapılmış çalışmalar vardır.¹⁴ Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalarda da türler arası ilişkiler değerlendirilmiştir.¹⁵

Bizim folklorik türler arası ilişkileri ele alırken dikkat çekmek istediğimiz husus; folklorun, Dursun Yıldırım’ın tercih ettiği terminolojiyle söylersek, sözlü kültürün mahiyetini belirleyen temel özelliklerinden birinin de türler arası ilişkiler olduğudur.

Folklorun tanımlanmasından başlayıp, mahiyetinin ve temel araştırma alanlarının neler olduğunun belirlenmesine kadar varan uğraşların sonucu, birbirinden çok farklı bakış açıları doğmuştur. Üzerinde çalışılan malzeme ile bu malzemeyi ele alış ve çalışma yöntemlerinin başkalığı da halkbiliminin tanımlanmasında, mahiyetinin ne olduğunun ortaya konulmasında birbirinden farklı görüşleri beraberinde getirmiştir. Bu farklılıklar üzerinde çalışan ve **Standart Dictionary of Folklor, Mythology and Legend**’de¹⁶ yer verilen, tanınmış halk bilimcilerin metin merkezli kuramlar doğrultusunda yaptıkları yirmi bir ayrı folklor tanımı Francis Utley tarafından tahlil edilmiş ve Dursun Yıldırım tarafından da değerlendirilmiştir. Dursun Yıldırım, halkbilimciler tarafından üzerinde birleşilen sözlü kültürün temel özelliklerini şöyle belirler: “Sözlü kültür unsuru, sözlüdür, kendine ait bir geleneği vardır; versiyonlar yaratma kabiliyetine sahiptir, ortak kabul eseridir, ortak yaratıcılığa bağlıdır, kalıplaşmaya müsaittir.” (Yıldırım, 1998: 40-41)

Folklorik türlerin mahiyetini belirleyen temel özellikleri değerlendirirken; her türü kendi içinde incelemenin yanında türlerin birbirleriyle bağımlı sorgulayan karşılaştırmalı çalışmalar yapmanın halkbilimine büyük katkılar sağlayacağını düşünüyoruz. Akralalık bağı olarak adlandırılabilir bu bağ; bazı türler arasında ödünçlemelerin ve geçişlerin daha kolay, bağı daha güçlü olması, bazı türler arasında da daha zayıf ilişkiler bulundurması şeklinde kendini gösterebilir. Her folklorik türün en az bir başka folklorik tür ile akralalık ilişkisinin olduğunu, bu çalışmanın sınırları çerçevesinde ele aldığımız Nasreddin Hoca fıkralarının deyimler ve atasözleriyle olan ilişkisinin farklı boyutlarda başka türlerle de olabileceğini ve her tür için ayrı ayrı çalışmalar gerçekleştirilebileceğini söyleyebiliriz.

¹⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Julius Krohn-Kaarle Krohn, (Çeviren: Günsel İçöz, Hazırlayan: Prof. Dr. Fikret Türkmen), **Halk Bilimi Yöntemi**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1996, s. 117-119.

¹⁵ **İstanbul Mânileri** konulu doktora tezimizde “İstanbul Mânilerinin Diğer Edebî Tür ve Şekillerle İlişkisi” konusu bir bölüm olarak ele alınmış ve türler arası ilişkileri yapı, tip, motif ve konu bakımından incelenmiştir. Bkz.: Abdulkadir Emeksiz, **İstanbul Mânileri**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı, 2007, s.28-54. Ayrıca atasözleri ve deyimlerin başka türlerle ve birbirleriyle ilgilerine dair yapılmış çalışmalar için bkz. : Dr. Saim Sakaoğlu, Gümüşhane Masallarında Atasözü, Deyim ve Beddualar, **Türk Folklor Araştırmaları**, yıl: 1973, C. 14, S. 285, s. 6611- 6612; Dr. Ahmet Turan Sinan, “Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler”, **Millî Folklor**, Güz 2001, yıl: 13, S. 51, s. 136- 140; Faruk Çolak, “Yerle İlgili Bazı Atasözleri ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı”, **Türklük Bilimi Araştırmaları / Journal of Turkology Research**, yıl: 2010, S. : 28, s. 171–181.

¹⁶ Jonas Baly’den başlayıp Richard A. Waterman’e kadar folkloru anlayış farklılıklarını yansıtan tanımlar için bkz.: Funk-Wagnall, **Standard Dictionary of Folklor, Mythology and Legend**, New York, 1972, pp: 398-403.

Sonuç

Nasreddin Hoca fıkralarının deyimlerle ve atasözleriyle çok sıkı bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bugün için hangisinin bir diğerine kaynaklık ettiğini tam olarak tespit etme imkânından mahrumuz. Türkçede kullanmakta olduğumuz bazı deyimler Nasreddin Hoca fıkrasına dönüştürülerek anlatılmış ya da Nasreddin Hoca fıkralarından kimilerinin deyimleşmesi söz konusu olmuştur. Deyimin tahkiye üslubuna sokulması da tahkiye edilenin deyim kalıbıyla sunulması da mümkündür ve her iki durumun da örnekleriyle karşılaşılabilmektedir. Deyimlerin ve atasözlerinin sözlü iletişimde uğradığı değişimi ve dolayısıyla yazılı metinlere intikal eden söz varlığının mevcuduna göre nispetini tam anlamıyla tespit etmek mümkün değildir.

Nasreddin Hoca fıkralarından doğduğu ifade edilen deyimler olması mümkündür; ama bunun ispatı neredeyse imkânsızdır. Çünkü bir deyim Nasreddin Hoca fıkrası olarak boy göstermesinden daha önce sözlü gelenekte yaşamamış olduğu ortaya konulamaz. Ayrıca anlatıya dayalı türlerde “kahraman” kolaylıkla değiştirilebilir, aynı veya benzer anlatı bir başka kahramana bağlanarak da gerçekleştirilebilir.

Çoğunlukla deyimler ve atasözlerinin doğuşu, yaşanmış bir durumu, bir olayı özlü olarak nakletmeye dayanır. Zamanla bu kalıp sözlerin dayandığı olay unutulabilir, ama deyim ya da atasözü yaşadığı toplumun dil ve kültür değişimlerine paralel olarak farklılaşarak yaşamaya devam eder. Açık olan ise Nasreddin Hoca fıkraları ile deyimler ve atasözleri arasında çok güçlü folklorik bağ bulunduğudur.

Nasreddin Hoca fıkralarında kullanılan “darb-ı mesel” ifadesinin her durum ve şartta terminolojik olarak atasözü karşılığında olmadığı anlaşılmaktadır ve bu ayrıca üzerinde durulabilecek bir konudur.

Nasreddin Hoca adına bağlanarak sözlü veya yazılı kültürde nakledilen pek çok atasözü ve deyim vardır, bu alandaki çalışmalar, folklorik diğer türlerle fıkraların ilişkisinin sorgulanabileceği incelemeler ve folklor terminolojisindeki problematikler bakımından Nasreddin Hoca fıkraları zengin bir kaynaktır.

Kaynakça

- Aksoy, Mehmet Ali, (tarih yok) *Nasreddin Hoca ve Hikâyeleri*, (y.y.yok): A. Erciyas Semih Lûtfî Kitabevi.
- Aksoy, Ömer Asım, (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, 4.bs., Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ömer Asım, (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*, 4.bs., Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aslan, Ferhat, (2011) “Sanal Kültür Ortamında Güncellenen Nasreddin Hoca Fıkraları” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Sayı: Volume 6/ 4: 39-60.
- Aşkun, Vehbi Cem, (1971), “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözlerimiz ile İlişkisi”, **İlgaz**, yıl: X, 120: 16-17.
- Başgöz, İlhan, (1999), *Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca*, İstanbul, Pan Yayıncılık-Indiana Üniversitesi Ortak Yayını.
- Boratav, Pertev Naili, (1996), *Nasreddin Hoca*, 2. bs., Ankara: Edebiyatçılar Derneği.
- Çolak, Faruk, (2010), “Yerle İlgili Bazı Atasözleri ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı”, **Türklük Bilimi Araştırmaları / Journal of Turkology Research**, 28: 171-181.
- Demirtaş, Ahmet, (2001), “Nasreddin Hoca Fıkralarından Doğan Birkaç Deyim Üzerine”, **Yedi İklim**, XIV, Eylül- Ekim 2001: 141-143.
- Emeksiz, Abdulkadir, (2007), *İstanbul Mânileri*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı.
- Emeksiz, Dr. Abdulkadir, (2010), *Bir İstanbul Kahramanı Bekri Mustafa*, İstanbul: Mühür.
- Funk-Wagnall, (1972), *Standard Dictionary of Folklor, Mythology and Legend*, New York.
- Gökşen, Enver Naci, (1985), *Açıklamalar ve Hikâyelerle Ata Sözleri ve Deyimler*, 4. bs., (yayın yeri yok): Nurdan Yayınları.
- <http://tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=bindi%F0i+dal%FD+kesmek&hng=tam>
- Koz, M. Sabri (Hazırlayan), (2008), *Letâ'if (çeviriyazı - tıpkıbasım)*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.
- Krohn, Julius - Kaarle Krohn, (1996) , *Halk Bilimi Yöntemi*, (Çeviren: Günsel İçöz, hazırlayan: Prof. Dr. Fikret Türkmen), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

- Milli Kütüphane Başkanlığı, (2001), **Türk Atasözleri ve Deyimleri I**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Milli Kütüphane Başkanlığı, (2001), **Türk Atasözleri ve Deyimleri II**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Pala, İskender, (2000), **İki Dirhem Bir Çekirdek: Hikâyeleriyle Deyimlerimiz**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Sakaoğlu, Dr. Saim, (1973), “Gümüşhane Masallarında Atasözü, Deyim ve Beddualar”, **Türk Folklor Araştırmaları**, XIV, 285: 6611- 6612.
- Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim, Prof. Dr. Ali Berat Alptekin, (2009), **Nasreddin Hoca**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Sinan, Dr. Ahmet Turan, (2001), “Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler”, **Millî Folklor**”, yıl: XIII, 51: 136- 140.
- Tan, Nail, Derlemeler, (2007), “Nasreddin Hoca Fıkralarından Kaynaklanan Atasözleri ve Deyimlerimiz”, **Makaleler 2 / Anonim Edebiyat**, Ankara: Kültür Ajans, s.56-69.
- Tokmakçioğlu, Erdoğan, (1981), **Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca**, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Türkmen, Prof. Dr. Fikret, (1989), **Letâif-i Nasreddin Hoca (Burhaniye Tercümesi) İnceleme – Şerh**, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Türkmen, Seyfullah, (2008), “Türkçenin Söz Varlığında Nasreddin Hoca'nın Yeri” **Karadeniz Araştırmaları**, V, 17: 153-158.
- Yıldırım, Prof. Dr. Dursun, (1998), “Sözlü Kültür ve Folklor Kavramı Üzerine Düşünceler”, **Türk Bitiği**, Ankara: Akçağ.
- Yıldırım, Dursun, (1999) **Türk Edebiyatında Bektâşi Fıkraları**, Ankara: Akçağ.
- Ziya Gökalp, (1972), **Halk Klasikleri I / Nasreddin Hoca Latifeleri**, (eski yazıdan bugünkü dile çeviren: A [bdülsettar] Hayati Avşar), Diyarbakır: Anadolu Matbaası.